

несова, І. А. Линниченка, А. О. Скальковського, Д. М. Струкова та ін.), а також збагатити перелік істориків-кримознавців новими іменами, виявити анонімні рукописи з історії Криму. Сам факт відображення в бібліографічному посібнику архівних документів у великій кількості є неординарним. Уперше бібліограф подав повні списки маловивчених бібліографічних джерел: записок мандрівників, путівників, обширний матеріал місцевої періодики.

Це науково-довідкове видання є істотним внеском у подальший розвиток етнографічного вивчення численних народів Криму. Значним досягненням роботи є наявність у книзі спеціального покажчика, де відображені публікації не тільки про етнічні групи, які й нині мешкають на півострові, але і про народи, що жили тут в античні і середньовічні часи. Тим самим автор продемонстрував, до Крим був поліетнічним на всіх етапах своєї історії.

Видання має і відповідно сучасним вимогам пошукові можливості. Основним є алфавітний покажчик, допоміжними служать іменний, географічний, предметно-тематичний і етнографічний покажчики. Довідник також має підготовлений уперше перелік періодичних видань, що виходили в Криму в XIX — на початку XX ст. Це, безумовно, буде сприяти подальшому розвитку вивчення кримської періодики й журналістики.

Подана А. А. Непомнящим повноцінна бібліографічна репрезентація історико-етнографічних досліджень Криму кінця XVIII — початку XX ст., відкриває нові можливості для об'єктивної оцінки напрямів, динаміки, масштабів, специфіки та наукового рівня вивчення Криму, подальшого дослідження його історії і культури. Покажчик став гідним внеском у національну бібліографію України.

В. О. ГОРБИК (Київ)

Г. Гаусман

УНИВЕРСИТЕТ І МІСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В ОДЕСІ,
1865—1917: СОЦІАЛЬНА І НАЦІОНАЛЬНА
САМООРГАНІЗАЦІЯ НА ПЕРИФЕРІЇ ЦАРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
Штутгарт, 1998. — 699 с.

G. Hausmann

UNIVERSITÄT UND STÄDTISCHE GESELLSCHAFT
IN ODESSA, 1865—1917: SOZIALE UND NATIONALE
SELBSTORGANISATION AN DER PERIPHERIE
DES ZARENREICHES
Stuttgart, 1998. — 699 s.

Основою книги, опублікованої у відомій серії “Джерела і дослідження з історії Східної Європи” (т. 49), слугує дисертація, що була виконана на філософському факультеті Кельнського університету у 1995 р. В ній — 7 розділів з додатком основних біографічних даних професорів і доцентів університету в Одесі за 1865—1917 рр. та покажчиком імен. Книга будується на широкому колі документів архівних закладів Києва, Одеси, Санкт-Петербурга. Перші два розділи мають вступний характер і торкаються пи-

ISSN 0130-5247. Укр. іст. журн., 2002, № 4

тань визначення міста як соціального простору та характеристики освічених верств населення, що є важливими для формування громадянського суспільства. У третьому — розглядаються інституційні основи утворення місцевої інтелігенції та питання заснування університету. У четвертому і п'ятому — досліджується діяльність університету, включно з аналізом соціально-етнічного складу студентів і професорів та їх соціальної активності. У шостому — йдеться про дві професійні академічні групи — лікарів і адвокатів, а у сьомому — висвітлюються питання національного, політичного і громадянського згуртування, впливу статусної боротьби в університетському середовищі на “освічене” чи “освічене і багате суспільство”.

В книзі детально досліджуються хід та мотиви дискусії у суспільстві та у державних колах щодо створення університету на півдні України. Справедливо зауважується, що заснування Новоросійського університету в Одесі мало на меті поліпшити інфраструктуру міста і регіону і одночасно швидше інтегрувати їх у Російську імперію (с. 87, 506). Саме держава виступала до Першої світової війни “монопольним агентом професіоналізації”, а університет в Одесі “сприяв експансії бюрократичного апарату” (с. 123). За допомогою державного регулювання планувалося “посилити дворянський характер університету”. До 1905 р. частка студентів дворянського походження становила від 40 до 50 %, далі вона зменшувалася. З 80-х рр. XIX ст. університет став каналом соціальної мобільності для вихідців з сімей міщан (дрібної буржуазії). При дослідженні етноконфесійного складу студентів і професорів автор зіткнувся з “важкою джерельно-критичною ситуацією” — відсутністю повних статистичних даних. Та все ж певну його динаміку йому вдалося відтворити. Як і показати залежність вибору професії від соціального походження студентів.

Самостійний характер мають висновки автора щодо форм організації студентів. На його думку, серед студентів-росіян до початку XX ст. так і не виникло етнічних форм самоорганізації з політично-опозиційним спрямуванням, хоч саме вони залишалися провідною силою студентського руху (С. 139, 141). Неможливість створити свою власну опозицію під національним прапором, за припущення автора, “можливо, підсилювала революційну частину студентства” (с. 141). Українська національна ідея в Одесі не мала такого поширення, як в інших університетах України, але, за висновком автора, українська орієнтація певною мірою все ж відтворювалася як в інтелектуальному житті міста, так і серед частини студентів (с. 134). Цьому сприяв, зокрема, прихід до університету вихідців з духовенства.

Найбільшою активністю і радикальністю серед студентів наділені грузинські студенти. Пояснюється, що більшість з них походила із збіднілих дворянських родин і тому змінювала свої ідеологічні погляди, насамперед у напрямі соціал-демократичної орієнтації. Студенти з етнічних німців становили “малу меншість”, і автор дуже обережно формулює тезу про те, що вони не менш як до кінця XIX ст. переважно мали схильність до суддівської кар’єри або до професії вчителя (ст. 176). В книзі аналізується відомий культурний вплив університету Одеси на православні південно-слов’янські народи Балканського регіону. Він оцінюється, з одного боку, як обмежений (через конкуренцію з вузами у Чернівцях і у Загребі), а з іншого, — як такий, що дістає позитивний відгук у міжнародних відносинах і до сьогодні. Цікаві факти наведені у книзі щодо легальних і нелегальних форм організації студентів та їх політичної активності. Характеризуючи політичні настрої студентів, автор зауважує, що вивчені ним архівні мате-

ріали не дозволили отримати остаточної уяви щодо їх змісту (с. 243). У боротьбі за корпоративні права студентів він вбачає і політичний аспект, але вважає, що останній не набув широкого розмаху. Більше того, після 1907 р. “агресивна та репресивна орієнтація” університету і органів влади міста вела до того, що студентський рух не зміг дійсно визначити по-новому своє ставлення до царизму (с. 245). Автор формулює тезу про те, що критерієм розмежування між “проавтократичним” та широким опозиційним табором серед студентів слугувало їх ставлення до єврейського питання (с. 249). А студенти неросіяни “усвідомлювали в зростаючій мірі царське панування як російське панування” (с. 250).

Змістовними є факти щодо визначення ролі факультетів та характеристики професорського складу і його діяльності в університеті. Найвищий авторитет в університеті, як доводить автор, здобув фізико-математичний факультет, на якому працювали відомі вчені-природознавці з Санкт-Петербурга, Москви, Казані. Вони прийшли у цей заклад як представники нового світогляду і нової наукової генерації і саме вони створили “ефективний образ університету в історіографії” (с. 285). Серед них — знамениті вчені І. М. Сеченов, і І. І. Мечников. В Одесі вони сподівались отримати відносно безперешкодні можливості для своєї діяльності. Підкреслюється сильний вплив Московського університету на історико-філологічний факультет у 80—90-ті рр., а також на складну кадрову ситуацію на юридичному факультеті, у зв’язку з чим вакантні місця займалися лише за формальною ознакою наявного наукового ступеня, але без відповідної кваліфікації. Це зумовило те, що за своїм реноме юридичний факультет знаходився далеко позаду Київського університету (ст. 280). Автор виділяє і аналізує дві групи професорів в університеті: одна з них сформувалася на місцевій основі, друга — представляла “новоросійську (або московську) партію”. Між ними точилася боротьба за вплив в університеті, в якій виражався аспект боротьби за владу між провінційним містом і столицею. Зазначається, що фокусом конфлікту між обома групами стали єврейські студенти, які підтримували столичну групу (с. 327). “Московська партія” мала більш сильне дворянське підґрунтя і більш високий етнічний російський компонент. Через її дворянський лібералізм “контроль за студентами не виконувався чи ледве виконувався” (ст. 326). За висновком автора, з кінця XIX ст. професори з українців (у тому числі зрусифікованих) та з представників інших національних меншин належали “майже виключно” до “прогресивних професорів” (с. 330). Разом з тим висвітлюються націоналістичні прояви політики в Одеському університеті, зокрема антипольського та антиєврейського характеру, що призводили до загострення конфліктів у середовищі професорів. Останнє слугує підтвердженням тези про те, що боротьба у професорському середовищі точилася “переважно на спинах етнічних меншин” (с. 322, 323). Принциповим є висновок, що масовому вторгненню держави в університетське середовище (1881 р. і після 1907 р.) не протистояв одностайний колегіальний протест професорів з причини їх слабкості (с. 335). Певні факти і спостереження пов’язані з аналізом мотивації до професорської кар’єри та буденного життєвого стилю професорів. Зазначається, що “столичним професорам” загрожувала соціальна ізоляція, оскільки вони прийшли “зі сторони”, а професори з місцевих вихідців краще укорінялись у місті.

Аналіз професійної підготовки лікарів і адвокатів та їх діяльності показав, що серед них домінували євреї, переважно з Одеси і регіону. Вони були краще за інших інтегровані у міське суспільство. Автор доводить, що державна політика, економічна відсталість імперії, етноконфесійні обме-

ження дуже шкодили розвитку адвокатської професії в Одесі (с. 376). Значна увага приділяється в книзі проблемі соціальної мобільності євреїв. Одеса, як відомо, була важливим центром формування єврейського національного руху. Досліджується боротьба у єврейському середовищі між “сіоністами” та “асиміляціоністами”, в якій останні отримали перемогу. Доводиться, що єврейська община в акультурованих верствах населення “отримала славу особливої прогресивності”, а її члени першими стали використовувати російську мову у приватній сфері і тим самим сприяли своїй русифікації (с. 442). Наголошується і на тому, що єврейські погроми були також причиною розвитку сіоністського руху в Одесі.

У заключному розділі робиться спроба відобразити соціальний інтеграційний процес у національних рухах та в “російське суспільство більшості”. Автор підкреслює, що культурні ресурси в Одесі з середини XIX ст. постійно збільшувались і були необхідні для формування нових соціальних ідентичностей. Досліджується організація і діяльність клубів, професійних об’єднань, створеного у 1897 р. “літературно-художнього об’єднання”, яке стало вирішальним “ліберальним резервуаром” перед 1905 р. Університет вносив свій вклад у створення нового міського суспільства. Стверджується теза про те, що керівники польського і українського руху, професура фізмату і частково історико-філологічного факультету, а також представники художньої інтелігенції усупільнилися з кінця XIX ст. у міську культурну еліту Одеси і протистояли “особам світської влади”, що формувалася з місцевої бюрократії, купецтва і частини професорів (с. 504). Серйозне поле конфлікту в Одесі, на думку автора, лежало між соціальними групами-носіями російського націоналізму і акультурованими євреями, як важливішою і чисельно зростаючою групою створюваного ліберального суспільства, котра симпатизувала сіонізму (с. 505). Вважається, що широкого соціального закріплення російського націоналізму в Одесі не відбулося, але він знаходив підтримку в різних соціальних групах населення. Серед студентів лише малі групи примкнули до проавторитарного і російсько-націоналістичного напрямку. Більшість же університетської ради у кінці XIX ст. мала політично консервативну і проросійську орієнтацію (с. 432). Однією з ключових тез є теза про те, що існує протистояння між державою і суспільством перекривалося в Одесі російсько-єврейським антагонізмом (с. 519). Конфлікти між росіянами та євреями, між місцевою бюрократією і ліберально налаштованим суспільством генерувалися обопільно. Спроба отримати владу в Одесі з боку ліберального табору була невдалою, зокрема в зв’язку з його “надто обмеженими” культурними і соціальними ресурсами. Поразка революції 1905—1907 рр. привела в Одесі до того, що міська влада стала bastionом “правого табору” (с. 479). За висновком автора, Одеська міська дума не змогла стати центром політичного формування місцевого суспільства (с. 484). Царизмові вдалося забезпечити на місцевому рівні “лояльність за меншою мірою частини людей з освітою і стабілізувати на певний час своє панування”. Справедливо зазначається, що сильне гноблення будь-якої опозиційної діяльності в одеському міському середовищі посилювало в ньому “бажання чи схильність до неополітичного спілкування”. Стверджується також, що в Росії не існувало сильної буржуазії і до того ж вона була “антинаціональною” (с. 500). Єдності міського суспільства не спостерігалося, воно було розшароване по станах (с. 383).

В цілому авторіві вдалося визначити головні труднощі з точки зору можливого формування громадянського суспільства в Одесі. Легальні можливості для його формування обмежувалися державою. На заваді стояв також неоднорідний етноконфесійний склад населення.

В своєму дослідженні сам автор справедливо вказав на певний брак джерельних матеріалів, особливо це стосується більш точного визначення етноконфесійного складу і політичних настроїв студентів та необхідності їх порівняльного вивчення на прикладі різних університетів, уточнення профілю російських монархічних сил, соціальної мобільності євреїв та ін. Певною мірою це позначилося на викладенні матеріалу. В книзі зустрічаються і деякі суперечності. Але це не знижує високого рівня і значення такої важливої і об'ємної праці.

На закінчення відзначимо, що рецензована книга є першим вагомим зарубіжним виданням про університет і міське суспільство в Одесі. Знаменно, що вона була представлена автором на четвертому конгресі українців, який проходив в Одеському університеті у 1999 р. Одеський університет має серйозний рейтинг серед університетів у Європі і у світовому вимірі, і дуже приємно, що він привертає увагу до своєї історії у дослідників за рубежом. Без сумніву, означена праця — успіх її автора.

М. А. ШЕВЧУК (Одеса)

С. Білокінь

МАСОВИЙ ТЕРОР ЯК ЗАСІБ ДЕРЖАВНОГО
УПРАВЛІННЯ В СРСР (1917—1941 рр.)

Джерелознавче дослідження

К., 1999. — 446 с.

Автор рецензованої праці С. І. Білокінь — провідний спеціаліст Інституту історії НАН України. До цієї своєї ґрунтовної книги він ішов багато років, послідовно вивчаючи висвітлюючи не сам масовий терор, а окремі ланки механізму, технології комуністичного терору.

Прикметно, що це джерелознавче дослідження побачило світ під титулом таких знаних і найавторитетніших наукових установ і громадських організацій Української держави, як НАН України, Інститут історії України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Всеукраїнське товариство політв'язнів і репресованих, Київське наукове товариство ім. Петра Могили. Лаконічне, водночас змістовне та вражаюче переднє слово написав академік Іван Дзюба.

Використовуючи неприступний раніше та унікальний за своїм змістом архівний матеріал, широке коло спогадів та інших джерел, С. Білокінь не просто показує масовий терор комуністичного режиму сталінської епохи. Він уперше реконструює на основі сучасного світобачення механізм масового терору в СРСР, УРСР.

Дослідник не лише простежує всі гвинтики й важелі цього небаченого ще в людській історії механізму (технології) терору. При цьому він показує особливості його дії в різних соціальних та професійних сферах суспільства.

Це дало можливість, у свою чергу, висвітлити наслідки цієї дії для особистих доль безлічі людей та для структури і якості українського суспільства в цілому, що зримо відчувається навіть тепер, коли люди часто бояться когось і чогось, тому просто мовчать, до пори, до часу вичікують.